

IV.

ՍԱՐԳԻՍ ՊԻՇԱԿ ՍՈՆՅՈՒՆ ՎԵՐԱԴՐՎԱԾ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XIV դ.)

Ղ. Փիրղալեմյանը իր մեծ եռանդի շնորհիվ կորոսատից փրկել է պատմության համար մեծ նշանակություն ունեցող շատ վավերագրեր, որոնք իր շքր-ջագալությունների ժամանակ նա ընդօրինակել է, և որոնք ձեռագիր վիճակում գտնվում են Մատենադարանի №№ 4515, 6273, 4442, 6332 ժողովածուներում: Սակայն, այս մեծ վաստակի հետ, հաճախ կամայական վերաբերմունք է ցուցաբերել բնագրերի հանդեպ. ոչ միայն կրճատումներով է ընդօրինակել վավերագրերը,¹ այլև իր վերցրած մի շարք ժամանակագրությունների, և ոչ միայն սրանց, այլև այլ նյութերի քննադրերը տարալուծել է, այսինքն՝ մի շարք բնագրերի վկայությունները խառնել է իրար և հաջորդաբար դասավորելով ստացել կոմպիլատիվ մի շարք ժամանակագրությունների նոր բնագրեր: Սրանցից մեկը գտնվում է Մատենադարանի № 4442 ժողովածուի 611ա—650բ էջերում, որն ունի «Առձեռն ժամանակագրութիւն» խորագիրը: Այն սկսվում է 552 թ. վերաբերող մի վկայությամբ և հասնում մինչև 1766 թվականը:

Փիրղալեմյանը սույն ժամանակագրությունը կազմել է մի շարք անհայտ հեղինակների, ինչպես և իրեն հայտնի հեղինակների՝ Վարդան և Դավիթ Բաղիշեցիների, Թովմա Մինասենցի, Գր. Վարազեցու, Հով. Արճիշեցու, Հ. Խալֆայանի և այլոց տեղեկություններից: Բարեբախտաբար Փիրղալեմյանը, հեղինակ ունեցող ժամանակագրություններից վերցրած փաստերի մոտ նշել է նրանց հեղինակների անունները: Մի շարք վկայությունների տակ դրված է նաև «Սարգիս քահանա», «Սարգիս քահանա պատմիչ», կամ «Սարգիս քահանա Սսեցի պատմիչ» բառերը: Վերջինիս վերաբերող բոլոր վկայությունները առանձնացնելուց հետո ստացվեց մի ժամանակագրություն, որը սկսվում է 1187 թ. Սալահեդդինի կողմից Երուսաղեմի գրավման փաստով և վերջանում 1310 թ. մայիսի 3-ին Ղևոն Դ-ի մայր, Զաքիլի մահվան վկայությամբ: Որպեսզի համոզվենք, թե Փիրղալեմյանը Սարգիս քահանայի վկայություններն առել է անփոփոխ՝ առանց կրճատումների, Առձեռն ժամանակագրության մի շարք վկայությունները համեմատեցինք մեր ձեռքի տակ գտնված այլ հեղինակների՝ Վարդան, Դավիթ Բաղիշեցիների, Գր. Վարազեցու, և այլոց համապատասխան վկայությունների հետ և նկատեցինք, որ ընդհանուր առմամբ այդ վկայություններն այնտեղ մեջ են բերված լրիվ: Սրանից է, որ եզրակացրինք, թե Սարգիս քահանայի վկայությունները ևս կարող են բերված լինել առանց կր-

¹ Հմմ. «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ. էջ ԻԶ, ԾԴ, ԾԵ և այլն:

ճատումների: Հետևապես մեր կողմից առանձնացված Սարգիս քահանայի ժամանակագրությունը, իրոք ամբողջական է և նրա սկզբնական բնագիրն ընդհանուր առմամբ եղել է այնպես, ինչպես այն այժմ գտնվում է մեր ձեռքի տակ: Սարգիս քահանայի ժամանակագրության այժմյան բնագիրը թե որքանով է հարազատ իր սկզբնական բնագրին, այդ ցույց ավելց մեր ուսումնասիրի ժամանակ հանդիպած հետևյալ փաստը: Տաշյանի «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց» աշխատության 903—906 էջերում (№ 439) բերվում է Անտիոքի Անսիզների և Սմբատի Դատաստանագրքի XIX գաբում ընդօրինակած ձեռագրի նկարագրությունը, որը կատարվել է 1331 թ. ընդօրինակությունից: XIX դարի ընդօրինակության մեջ պահվել է նաև 1331 թ. ընդօրինակության հիշատակարանը (Ցուցակ, էջ 906): Տաշյանը նկարագրելով ձեռագիրը և բերելով նրա բովանդակությունը, այնուհետև ավելացնում է. «4, թղ. 64ա-բ: Մայրը կցուած է ժամանակագրական կտոր մը» (էջ 906), և բերում է ողջ ժամանակագրությունը, իսկ այնուհետև 1331 թ. հիշատակարանը: Սույն ժամանակագրությունը Տաշյանի ցուցակում ունի «ի թվականիս մեծի զփորձութիւնսն դրեմք» խորագիրը: Այս և մեր կողմից առանձնացված Սարգիս քահանայի ժամանակագրությունների համեմատությունը ցույց տվեց, որ քերականական աննշան տարբերությունները բացառելուց հետո այդ երկու բնագրերը ծածկում են իրար: Միայն Տաշյանի մոտ պահված բնագրի նախավերջին և վերջին վկայությունները շենք գտնում մեր ձեռքի տակ գտնված ժամանակագրության բնագրում: Այդ երկու վկայություններն էլ Տաշյանի մոտ բերված են թերի, հավանաբար բնագիրը վնասված լինելու պատճառով: Այսպիսով, Սարգիս քահանայի ժամանակագրության ամբողջական լինելու ենթադրությունը հաստատվում է նաև այս փաստով: Ի դեպ, չէր կարող պատահել, որ Փիրղալեմյանը Սարգիս քահանայի ժամանակագրությունն առած լինի Տաշյանի քերած օրինակից, որովհետև նա այդ կազմել է 1874 թ. (№ 4442, էջ 611բ, 625բ և այլն), իսկ Տաշյանի Ցուցակը լույս է տեսել 1895 թ.: Փիրղալեմյանը Վիեննայի մատենադարանի բնագրից էլ չէր կարող վերցնել, որովհետև վերջինիս և մեր ձեռքի տակ գտնված օրինակներում առանձին փոքրիկ շեղումներից բացի, գոյություն ունի մի վկայություն, որը մեզ մոտ ավելի ընդարձակ է քան Տաշյանի ցուցակի վկայությունը, այսպես.

Տաշյան, Ցուցակ
էջ 906 «282(=1297) բռնեց Սմբատ զիւր»
երկու եղբայրն զՀեթումն եւ զպարոն Թորոս ի Բարձրբերդ:

Առաջարկվող բնագիրը
«282(=1297) բռնեց զՍմբատն զիւր երկու եղբայրն՝ զՀեթումն և զպարոն Թորոս ու եղիւր զՀեթումն ի Մուղոնն ի զբնդան և զպարոն Թորոս՝ ի Բարձրբերդ:

Կարծում ենք վերոհիշյալ վկայությունը մեր հավաստիացման ապացույցի պակասություն չի թողնում:

Արդ՝ ո՞վ էր Սարգիս քահանան:

Ինչպես վերևում նշեցինք, Տաշյանն իր «Ցուցակում» բերում է 1331 թ. հիշատակարանը, ուր կարդում ենք. «... Գրեցաւ Անսիզք Անտաքոյն... ի թուարեութեանս Հայոց 92. (=1331) ձեռամբ Սարգիս նուաստ և անարժան քահանայի...» (էջ 906): Այսպիսով չնայած Անտիոքի Անսիզները և ժամանակագրությունը 1331 թ. ընդօրինակել է Սարգիս քահանան, սակայն Տաշյանը ակնարկ անգամ չի անում, թե վերոհիշյալ Սարգիս քահանան կարող է ժամանակագրության հեղինակը լինել:

Հիշատակարանում հիշված Սարգիս քահանան միջնադարյան հուշակավոր ու բազմավաստակ մանրանկարիչ Սարգիս Պիծակն է, որի ընդօրինակած և զարդանկար մի շարք ձեռագիր ժողովածուները գտնվում են Վենետիկում,¹ Երուսաղեմում:² Իսկ մեր Մատենադարանում գտնվում են 1330—1336 թ. թ. չրջանում նրա կողմից ընդօրինակած, մի ավետարանը,³ շարականները⁴ և մանրումունքը:⁵

Ինչ հիման վրա Փիրղալեմյանը սույն ժամանակագրությունը վերագրել է Սարգիս քահանա Սսեցի պատմիչին, մեզ ոչինչ հայտնի չէ: Սակայն կարծում ենք, որ Փիրղալեմյանի մոտ հիշված Սարգիս քահանա Սսեցի պատմիչն ամենայն հավանականությամբ մեզ հայտնի Սարգիս Պիծակն է: Փիրղալեմյանը Սարգիս քահանային Սսեցի է կոչում, հավանաբար նկատի ունենալով այն, որ նա մի շարք ձեռագրեր ընդօրինակել է Սսում:⁶ Հնարավոր է, որ Սարգիս Պիծակը ձեռագրեր ընդօրինակելուց և զարգանկարելուց զատ կազմել է նաև սույն ժամանակագրությունը: Սակայն մի հանգամանք մեզ այդ բանը կասկածի է ենթարկում: Ինչպես ասացինք, սույն ժամանակագրությունը վերջանում է 1310 թ. վկայությամբ, իսկ նրա կարծեցյալ հեղինակի՝ Սարգիս Պիծակի գործունեության մեզ հայտնի ժամանակաշրջանը տևում է մինչև 1335 թ.: Այստեղից հարց է ծագում, եթե Սարգիս Պիծակը լիներ սույն ժամանակագրության հեղինակը, ինչու նա իր ժամանակագրությունն ընդհատել է 1310 թ. վկայությամբ և այն չի շարունակել մինչև իր կյանքի վերջին տարիները: Չնայած Տաշյանի տարբերակում ժամանակագրությունն ունի «Ի քվալաեմիս մեծի զփօրձութիւնսն զբմմ» խորագիրը, որտեղից պարզ երևում է, որ հեղինակը գրել է իր ժամանակի գլխավոր դեպքերը, սակայն այդ բանը Սարգիս Պիծակը չէր կարող անել, հենց նրա համար, որովհետև ժամանակագրության մեջ, եթե հիշված է Օշին թագավորի կնոջ՝ Զաբելի և այլոց մահը և Հեթում Ա-ի որդի՝ Լևոնի թագավորությունը և այլ դեպքեր, ապա այնտեղ չենք գտնում իրեն Օշին թագավորի մահվան,⁸ վերջինիս որդի՝ Լևոնի թագադրության, եգիպտացիների հերթական արշավանքների մասին որևէ հիշատակություն, որոնք տեղի են ունեցել սույն ժամանակագրության վերջին հզրից տարիներ հետո, և որոնք Սարգիս Պիծակի ժամանակակից դեպքերն են: Կարծում ենք իրականությանն ավելի մոտ կլինի, եթե ենթադրենք, որ Սարգիս Պիծակը ոչ թե սույն ժամանակագրության հեղինակն է, այլ նրա ընդօրինակողը, որը սույն ժամանակագրությունն Անտիոքի անսիզների և Սմբատի Դատաստանադրի հետ միասին ընդօրինակել է սովյալ ժողովածուի մեջ: Հետևապես, ժամանակագրության վկայությունները գերազանցապես ժամանակակից հեղինակի վկայություններ են, ինչպես այդ երևում է Տաշյանի ցուցակի տարբերակի խորագրից, խիստ համառոտ, բայց այնուամենայնիվ արժանահավատ տեղեկություններ: Առաջարկվող ժամանակագրության Փիրղալեմյանից վերցրած օրինակը (A) ներկա հրատարակության մեջ ընդունեցինք հիմք, իսկ Տաշյանի ցուցակի՝ (B) տարբերակի տարբերակվածքները դրեցինք տողատակ:

¹ Ա. Ի. Կոն. «Միստուան», էջ 235—230:

² Գ. Յովսեփեան «Մի էջ հայ աբուևստի և մշակոյթի պատմութիւնից», Հալէպ, 1930, էջ 30:

³ Ձեռ. № 5786:

⁴ Ձեռ. № 1601:

⁵ Ձեռ. № 7125:

⁶ Ձեռ. № 5786, էջ 339բ—340բ:

⁷ Հմմտ. «Մի էջ հայ աբուևստի և մշակոյթի պատմութիւնից», էջ 10—11:

⁸ Օշինը մահացել է 1320 թ., հուլիսի 20-ին, «Միստուան», էջ 558:

IV.

- 1187 ՈԼԶ ղերուսաղէմն էառ Սալահատին:¹
 1229 ՈԶԸ ղեռնաղմ կոտորեց Ալսաին ի Յասիմանն:²
 1236 ՈԶԵ Թաթարն ղմեծ Հայքն էառ և ճապաղեցաւ և մէկ
 ծայրն ի Դարբանդն կայր և մէկ այլն ի Կարնոյ քաղաք:³
 1243 ՈՂԲ Խանգարեց Թաթարն ղԽիաթաանն:⁴
 1258 ՉԷ Հովայունն ղՊաղտատն աւերեց:
 1260 ՉԹ Հովայունն ղՀալէպն էառ:
 1263 ՉԺԲ Աւագ պարոն մեռաւ:⁵
 1266 ՉԺԵ առջի Թուրքն երեկ Սմմաւթն:⁶
 1267 ՉԺԶ մեռաւ տէր Կոստրնտին կաթողիկոսն:⁷
 1268 ՉԺԷ մարցին ղՍնտաքն էառ⁸ և ղտէր Յակոր ղրին
 կաթողիկոս:
 1270 ՉԺԹ Հեթում Թազաւորն մեռաւ:
 1271 ՉԻ ղԼեոնն օրհնեցին Թազաւոր:
 1275 ՉԻԴ Պնդուխտարն մտաւ ի Կիլիկիէ:⁹ և ի յայսմ ամի
 մեռաւ տէր Բարսեղ:¹⁰ Յապրիլ ԺԹ (19) մեռաւ տէր Բարսեղ:
 1276 ՉԻԵ ղտէր Սարգիսն սպանին:¹¹ Ի յայսմ ամի ղՍմբատ
 Գունդուստապլն ի Սարվանդա:¹²
 1279 ՉԻԸ Ալֆին մտաւ ի Հայք:¹³
 1281 ՉԼ Մանդու Տամուրն Խանկրեցաւ ի Հէմս: Եւ ի նոյն
 ամի մեռաւ ինքն և Ապաղայն և Թազաւորեց Ահմատն:
 1284 ՉԼԳ սպան Արդուն ղԱհմատն:¹⁴
 1285 ՉԼԴ Կեռան Թազուհին [Հայոց] մեռաւ. և է օգոստոս ամ-
 սոյ Թ (9):¹⁵
 1287 ՉԼԶ Նստաւ տէր Կոստրնդին Պրունգործն կաթողիկոս:¹⁶
 1289 ՉԼԸ փետրվարի վեցն մեռաւ Լեոն Թազվորն: Եւ աք-
 սորեցաւ տէր Կոստանդին կաթողիկոսն: Ի նոյնս մեռաւ տէր
 Յովհաննէս¹⁷ և նստաւ տէր Ստեփաննոս Հռոմայեցին կաթող-
 իկոս: Եւ ղՏրապօլիսն էառ Թուրքն:¹⁸
 1291 ՉԽ ղԱքքայ էառ մարցին:¹⁹ Եւ յայսմ ամի մեռաւ
 Արղաւնն:²⁰

1 ՉԼԶ փի. ՈԼԶ, ղերուսաղէմ, Սալահատինն: 2 կոտորեց յԱլստին: 3 ՉԶԶԵ փի.
 ՈԶԵ, Հայք, Ա էառ չիք, ճապաղեցաւ ու: 4 Դարբանդն: 5 Խանգարեց: 6 ղՊաղտատ աւերեց:
 7 ղՀալպ: 8 Աւագ: 9 երեք: 10 Կոստանդին կաթողիկոսն: 11 ղԱնաաք: 12 կաթողիկոս: 13
 Թազվորն: 14 աւերհնեցին Թազվոր: 15 Կիլիկիէ: 16 յապրիլ ԺԹ (19) մեռաւ տէր Բարսեղ
 չիք: 17 ՉԻԹ փի. ՉԻԵ, Սարգիս: 18 Գունդուստապլն: 20 Մանդումատուրն: 21 ինք: 23
 յաւոստոս: 25 կաթողիկոս: 20 ղՏրապաւլիս: 30 ղԱքքայ:

- 1292 ՉԽՆ կՀաւոաւմկլայն²¹ էառ մարցին յուլիս ԻԼ (28)
և զաէր Ստեփանոս ծառայ ասարաւ Ի նոյնս էր ծուռ զատիկ:²²
- 1294 ՉԽԳ նստաւ տէր Գրիգոր կաթողիկոս: Ի նոյնս Հեթումն զպարոն Թորոս նստոյց թագաւոր և ինքն միակեց եղև:
- 5 1295 ՉԽԴ գնաց Հեթումն ի զանն Ղազան և ել չար հրաման ի զանէն՝ աւերել զեկեղեցիք աշխարհին, զոր և աղաչեաց Հեթումն զզանն և լռեցոյց:²³
- 1296 ՉԽԵ Հեթումն զՍմբատն եղիր յաթոռն և ինքն էառ զպարոն Թորոս և գնաց ի թագաւորութիւնն:²⁴
- 10 1297 ՉԽԶ րոնեց Սմբատն զիր երկու եղբայրն զՀեթումն և զպարոն Թորոս ու եղիր զՀեթումն ի Մոլովոնն²⁵ ի զնգան և զպարոն Թորոս ի Բարձրբերդ:
- 1297 ՉԽԷ յուլիս ԻԴ (23) սպանեց Սմբատն զիր աղբայրն զպարոն Թորոս:²⁶
- 15 1301 ՉԾ Ներսէսն մեռաւ և էր մայիս ԻԶ (26)²⁷
- 1307 ՉԾԶ սպանեցին զաւագ պարոն գէթում, թագաւորն զԼևոնն յամսեան նոյեմբերի ԺԵ (15):²⁸
- 1310 ՉԾԹ մեռաւ Զառել թագուհին Ուշին և էր մայիս Դ (3):²⁹

1 զՀաւոաւմկլայն: 2 A Ստեփանոս չիք, զատիկն: 3 կաթողիկոս: 4 միակեց: 5 ինք: 6 ու փի: և 11—12 զպարոն Թորոս ի Բարձրբերդ փի: ու եղիր զՀեթումն ի Մոլովոնն ի զնգան և զպարոն Թորոս ի Բարձրբերդ: 13 սպանեց, եղբայրն: 16 զաւագ: 17 յամսեանն: 17 և 18-րդ տողերի միջև ՇՄԸ (1309) մեռաւ III յաւդոստոս ԻԷ (27): 18 Զապէլ: 19 յերեքն փի: Գ:

ԺԱՆՈՒԹՅԱՆՆԵՐ

1. Տես վերևում, էջ 92, ծանոթ. 28:
2. Փիրղալեմյանը սույն հատվածի դիմաց ավելացնում է. «Հուլայուին հետն է», սակայն խոսքն այստեղ վերաբերում է հորեղմի սուլթան Ջելալ-ադ-դին Մանգուքերտուն, որն, ըստ Լեն-Պուլի, իշխել է 1220—1231 թ. թ.: Ջելալ-ադ-դինի սույն արշավանքի մասին տեղեկություններ պահել է նաև Կ. Գանձակեցին. «... շոգաւ և աւերեաց զրազում գաւառս յիշխանութենէն սուլտանին Հոռոմոց, զոր Ալադինն կոչէին» (էջ 215, հմմտ. Սամ. Անեցի, էջ 149—150, Վ. Արևելցի, էջ 188): Վերոհիշյալ արշավանքի ժամանակ Իկոնիայում իշխում էր սուլթան Ալա-ադ-դին Քայ-Քուրադ I-ը (1219—1236 թ. թ.):
3. Հեղինակը նկատի ունի մոնղոլների կողմից Հայաստանի գրավումը (տես վերևում, էջ 26): Հմմտ. Կ. Գանձակեցի, էջ 217—248, Վ. Արևելցի, էջ 192—193 և այլ հեղինակներ:
4. Խոսքը վերաբերում է Բաշուի արշավանքին դեպի Փ. Ասիա: Հեղինակը հիմնադրված է վան տակ նկատի ունի Իկոնիայի սուլթան Ղիյաս-ադ-դին Քայ-Խոսրով II-ին, որն իշխել է 1236—1245 թ. թ.: Սույն արշավանքի մասին տես նաև վերևում էջ 58, ծանոթ. 55:
5. Կ. Գանձակեցին Իվանեի որդի Ավագի մահը նշում է Հայոց ՈՂԸ (=1249) թվականից (տես էջ 305): Արդյո՞ք միևնույն անձնավորություններն են: Այս մասին տես նաև էջ 58, ծանոթ. 58:
6. Տես վերևում էջ 97, ծանոթ. 95:
7. Կոստանդին Ա Բարձրաբերդցի կաթողիկոսը մահացել է 1267 թ. ապրիլի 9-ին (Ազգա-պատում, էջ 1665, վերջինս նկատի ունի Վ. Արևելցու տեղեկությունը, էջ 215):
8. Տես վերևում էջ 83, 97, ծանոթ. 96:
9. Տես վերևում էջ 84:
10. Տես Բարսեղը Հեթում Ա թագավորի եղբայրն էր և Դրազարկի առաջնորդը:
14. Տես Սարգիսը Երզնկայի եպիսկոպոսն էր: Տես վերևում, էջ 61, ծանոթ. 86:
12. Բնագիրը թերի է: Փիրղալեմյանը փորձում է լրացնել. «Գուցե արգելեցին». այս ճիշտ չէ, որովհետև հենց այդ՝ 1276 թվին, եգիպտացիների դեմ մղված կռիվում, Սարվանդաբարի մոտ, Սմբատ Գունդստաբլը վիրավորվում է և մահանում, հետևապես բնագրի «ի Սարվանդա» հատվածին պիտի ավելացնել՝ «քարս վիրավորեցաւ»: Սարվանդաբարը գտնվում է Մարաշից հարավ, Ջահան գետի վերին հոսանքի ձախ կողմում:
13. Հեղինակն ակնարկում է եգիպտական սուլթան Մանսուր Սելջուկ-ադ-դին Կալաունի (1279—1290 թ. թ.) Կիլիկիա կատարած արշավանքը:
14. Տես վերևում, էջ 62, ծանոթ. 105:
15. Բնագրում րաց է թողնված «Հայոց» բառը, որն ավելացրել է Փիրղալեմյանը: Հմմտ. Հեթում Բ-ի տարեգրություն, էջ 85, 98, ծանոթ. 112:
16. Կոստանդին Պրոնապորոն անվանվել է նաև Կառուկեցի, որը կաթողիկոս է օծվել 1286 թ. ապրիլի 13-ին (Ազգապատում, էջ 1698):
17. Բնագրում Փիրղալեմյանն ավելացնում է. «Գուցե եղբայրն Հեթումյ թագաւորին»: Ծիշտ է: Հովհաննեսը Հեթում Ա թագավորի կրտսեր եղբայրն էր: Աշխարհական անունն էր Պաղտին, Դոնեբ վանքի արքեպիսկոպոսը Ա. Գավրիթեցու «Պատմության» առընթեր ժամանակագրության մեջ կարդում ենք. «Թուին ՉԼԸ (=1289) մեռաւ Լեոն և արսորեցաւ Կոստանդին կաթողիկոսն և մեռաւ Յովհաննէս կաթողիկոսն, և նստաւ աէր Ստեփաննոս կաթողիկոսն, և զՏրապոլիս էառ թուրքն» (հրատ. Գ, էջ 624—625): Բնագրի «մեռաւ Յովհաննէս կաթողիկոսն» հատվածի առթիվ ճիշտ է պիտի. Աճառյանի դիտողությունը, որ «մեր պատմությունը Կոստանդինի և Ստեփաննոսի միջև ոչ մի կաթողիկոս չգիտես: («Հայոց անձնանունների բառարան», հատոր Գ.,

էջ 597—598)։ Ըստ երևույթին Ա. Դավրիժեցու ձեռքի տակ դանվել է սուլն ժամանակադրութեան ամբողջական բնագիրը։

18. Տես վերևում, էջ 98, ծանոթ. 117,

19. Տես վերևում, էջ 98, ծանոթ. 119։

20. Տես վերևում, էջ 98, ծանոթ. 116,

21. Բնագրում Փիրղալեմյանը, փակագծում ավելացնում է «Հոռմկլայն»։ Այս մասին տես վերևում, էջ 99, ծանոթ. 120։

22. Տես վերևում, էջ 86։ «Հայապատում», էջ 519 և այլն։

23. Ղազան զանի կողմից քրիստոնյաների նկատմամբ կիրառվող սուլն հալածանքի և նրան Հեթում Բ-ի այցելութեան մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ հաղորդում է 1296 թվին ընդօրինակած ավետարանի գրիչ՝ Մևրունը, որը վերոհիշյալ դեպքերը գնում է 1296 թ. ներքո (անս՝ «Տուցակ հայերէն ձեռագրաց վասպուրականի» Ե. Լալանյան, Թիֆլիս, 1915, էջ 119—122)։ Հմմտ. Ս. Անեցի, էջ 154, Կիրակոս Ռշտունցու ժամանակագրությունը (VI) էջ 120։

24. Բնագրի «Թագաւորութիւն» բառի առթիվ Փիրղալեմյանը փակագծում ավելացնում է, «այս բառն մովթ մնաց ինձ»։ Բնագիրն ինչքան էլ անհաջող լինի, համենայն դեպս հասկանալի է, որ խոսքը վերաբերում է Հեթում Բ-ի Կոստանդինապոլիս մեկնելուն, իր քույր Ռիթա-Մարիամին տեսնելու, որը Բյուզանդական Անդրոնիկոս կայսեր որդու, Միրայելի կինն էր։ Հմմտ. Հեթում Բ-ի տարեգրությունը, էջ 87։

25. Բնագրի «Մուրվոնն» անվան տակ պետք է հասկանալ Մուկուն (կամ Մուլուն) լեռը (նաև դաշտը)։ (տես էջ 97, ծանոթ. 101)։

26. Ալիշանը Թորոսի սպանությունը և Հեթում Բ-ի կուրացումը մի տեղ նշում է 1299 թ. («Սիսուան», էջ 142), մի այլ տեղ 1298 թ. հուլիսի 23-ին (նույն տեղ, էջ 556)։ Հմմտ. Ս. Անեցի, էջ 154։

27. Լևոն Բ Թագավորի 7-րդ որդին, Հեթում Բ-ի եղբայրը, ծնվել է 1279 թ., և եղել է հոգևորական։

28. Հմմտ. Սամ, Անեցի, էջ 155—156, Հեթում Բ-ի տարեգրություն, էջ 88, 89։ Վերջիններիս մոտ ամսաթիվը նշված է ԺԷ (=17)։ Այստեղ գործ ունենք, անշուշտ, Հայոց «Ե» և «է» տառերի շփոթության հետ։ Փիրղալեմյանը գրում է, որ բնագրի մի բառը վնասված է։ Կարծում ենք այն պետք է լինի «Անաղարբա» բառը։

29. Ջաբելը Հեթում Պատմիչի գուստրն էր և Օշին Թագավորի կինը։ Համաձայն Սմբատի «Տարեգրի» շարունակողի Ջաբելը մահացել է երկունքից, Լևոն Դ Թագավորին ծնելիս (էջ 128)։ Հետևապես Ալիշանի կարծիքը, թե Լևոն Դ-ն ծնվել է 1310 թ. մայիսի 26-ին կամ 27-ին («Սիսուան», էջ 557), ճիշտ չէ, որովհետև նրա մայրն, ինչպես մատնացույց է անում սուլն վկայությունը, մահացել է մայիսի 3-ին։ Մեր բնագիրն այստեղ վերջանում է, մինչդեռ Տաշլա-նի տարբերակը վերջանում է «Չ..Դ (13..5) յաւգոստոս ԺԹ մեռաւ տէր Բարսէղ» վկայությամբ։